

ЗАГАЛЬНЕ МОВОЗНАВСТВО

УДК 81'02:130.2

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2019.2-2/01>**Дяченко М. Д.**

Класичний приватний університет

ЛІНГВОІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ДЕФІНІЦІЇ ДИСКУРСУ

У статті проаналізовано загальнофілософські та лінгвістичні підходи до визначення поняття «дискурс». Висвітлено наукову дискусію щодо категорії дискурсу. Розкрито лінгвоісторичний аспект дефініції дискурсу, з'ясовано витоки теорії дискурсу. Окреслено методи дискурсивного аналізу як наукового напрямку. Надано характеристику дискурсу як когнітивного й мисленнєво-комунікативного утворення. Підкреслюється, що дискурс – це багаторівнева, полідисциплінарна одиниця, яка застосовується в контексті лінгвістики, літературознавства, філософії, психолінгвістики, психології, прагматики, риторики, соціології, педагогіки, етики, лінгводидактики тощо.

Ключові слова: вербальна комунікація, дискурс, дискурсивний аналіз, історичний аспект, лінгвістика, мовлення, текст.

Постановка проблеми. Дискурс є міждисциплінарним поняттям, окремі аспекти якого в сучасній науковій думці використовуються в контексті багатьох гуманітарних дисциплін, зокрема філософії, політології, теоретичної лінгвістики, теорії комунікації, журналістикознавства, педагогіки, психології, соціолінгвістики, теорії та практики перекладу тощо. У зв'язку з цим не існує однозначного підходу до визначення поняття «дискурс», а наукова дискусія навколо його дефініцій демонструє різноплановість авторських тлумачень цього феномена. Вивчення й аналіз загальних питань дискурсу здійснюється в межах мовознавчої дисципліни дискурсології. У таких лінгвістичних галузях, як комунікативна лінгвістика, когнітивна лінгвістика, психолінгвістика, лінгвокультурологія, етнолінгвістика тощо, дискурс вивчається з позицій соціолінгвального аспекту. Наукові студії містять різні підходи до трактування поняття «дискурс», зіставлення термінів «дискурс», «текст», «мовлення» тощо, визначення методології й типології дискурсу. З огляду на вищезазначене, актуалізується проблема наукової інтерпретації лінгвоісторичного аспекту дефініції дискурсу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему дискурсу висвітлювали в наукових розвідках українські вчені: В. Бобротько [3], Т. Вец-

кур [5], М. Макаров [9] (теоретичні аспекти дискурсу), К. Кусько [8] (дискурс іноземномовної комунікації), А. Мартинюк [10] (когнітивно-дискурсивна лінгвістика), А. Приходько [11] (когнітивно-дискурсивна парадигма), К. Серажим [13] (дискурс як соціолінгвальне явище), І. Шевченко [17] (когнітивно-комунікативний аспект дискурсу); зарубіжні дослідники: Н. Арутюнова [1], Е. Бенвеніст [2], В. Бузаров [4] (загальнонаукові підходи до вивчення дискурсу); Р. Богранд [18], Дж. Браун [19], Дж. Синклер [26], О. Толпигіна [15] (питання дискурсивного аналізу), Г. Кук [21] (дискурс і література), Т. ван Дейк [23], В. Дресслер [24], Д. Кристал [22], М. Стаббс [27] (лінгвістичні аспекти дискурсу), В. Григор'єва [6], А. Стенстром [28] (дискурс у контексті мовної взаємодії), М. Фуко [16], У. Чейф [20] (дискурс і свідомість) та ін.

Постановка завдання. Завданням наукової розвідки є розкриття дефініції поняття «дискурс»; висвітлення наукової інтерпретації його видів; окреслення лінгвоісторичного аспекту дефініції дискурсу.

Виклад основного матеріалу. Слово «дискурс» багатозначне в науковому обігу, на що існують цілком об'єктивні причини, зумовлені його етимологією та різноманітністю шляхів і методів упровадження його в мовленнєву практику.

Сучасні уявлення про дискурс віддзеркалюють мовознавчі дослідження теорії вербальної комунікації загалом. Британський філолог Д. Кристал уважає, що дискурс – це «відрізок мовлення, який за розміром більший за речення» [22, с. 106]. Дослідник також зазначає, що дискурс має доторетичний статус у лінгвістиці й містить набір поведінкових особливостей.

Поняття «дискурс» тривалий час (більше ніж дві тисячі років поспіль) існувало в значенні таких категорій, як «діалог», «міркування». Як самостійний лінгвістичний термін дискурс уперше використано в 1952 р. американським лінгвістом З. Гаррісом у статті «Аналіз дискурсу», який назвав так метод аналізу зв'язного мовлення, призначений для виведення дескриптивної лінгвістики за межі одного речення в певний момент часу і для співвіднесення мови та культури [25]. З. Гаріс відмежував дискурс від бесіди, діалогу, розмови, окресливши новий напрям у мовознавстві – дискурсологію, що об'єднує представників багатьох наук, зокрема лінгвістів, соціологів, психологів, педагогів, у вивченні дискурсивних явищ комунікативного, когнітивного, прагматичного, дидактичного характеру. Аналізуючи дискурс у різних контекстах, дослідники з'ясовують його структуру, функції, типологічні ознаки тощо.

Поняття «дискурс» у середині 50-х рр. ХХ ст. активно застосовувалося у філософських дослідженнях. Поглиблене вивчення й аналіз дискурсу відбулися 70-і рр. ХХ ст. У науковий обіг термін «дискурс» уведено німецьким філософом Ю. Габермасом як форма комунікації, що визначається аргументацією; форма, в якій домагання значущості, що стали проблематичними, стають темою обговорення.

Грунтовне тлумачення дискурсу запропонував Т. ван Дейк [23]: у широкому сенсі – як комплексну комунікативну подію, що відбувається між тими, хто говорить і слухає в процесі комунікативної дії в певному часовому, просторовому та іншому контексті. Така комунікативна дія може бути мовною, письмовою, мати вербальні й невербальні складники. Дискурс у вузькому сенсі – текст або розмова, що має здебільшого тільки вербальний складник – «текст» або «розмову». Дискурс у найзагальнішому розумінні – це «вербальний продукт комунікативної дії».

На думку швейцарського вченого П. Серіо [14], можна виокремити вісім дефініцій дискурсу на основі різних лінгвістичних напрямів (із позицій граматики тексту, прагматики, аналізу діалогу, аналізу одиниць мови й мовлення тощо): 1) дис-

курс – як еквівалент поняття «мовлення»; 2) дискурс – одиниця, більша за фразу, висловлювання в глобальному сенсі, послідовність окремих висловлювань; 3) вплив висловлювання на його одержувача, внесення висловлювання в мовленнєву ситуацію, що містить суб'єкта й адресата, час і місце мовлення; 4) бесіда як основний тип мовлення; 5) мовлення, що привласнюється мовцем, на противагу оповіді, що розгортається без експліцитного втручання суб'єкта; 6) еквівалент поняття «мовлення» як актуалізація, диверсифікованість на поверхневому рівні, на противагу «мові» як системі малодиференційованих віртуальних значень; 7) система обмежень, що накладаються на необмежену кількість висловлювань відповідно до сили певної соціальної чи ідеологічної позиції; 8) висловлювання (текст) із погляду дискурсного механізму його породження та сприймання.

Опрацювання наукових розвідок, присвячених проблемі дискурсу, свідчить про те, що його отождожують із мовленням, висловлюванням, текстом, бесідою, одиницею мовленнєвої ситуації, з позалінгвальними чинниками, так він пояснюється з позицій психолінгвістики.

Українська дослідниця К. Серажим виокремлює п'ять основних значень терміна «дискурс» 1) зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними чинниками; 2) текст, узятий у подієвому аспекті; мовлення як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, що бере участь у взаємодії людей; 3) текст, що утворився в процесі дискусії, коли значення «на виході» стає адекватним авторському задуму (на думку авторки, в такому трактуванні дискурс є ментальним утворенням); 4) сукупність тематично, культурно або інакше пов'язаних текстів, що допускає розвиток доповнення іншими текстами; 5) спілкування, що розглядається як реалізація певних дискурсивних практик [13, с. 12]. Учена розглядає дискурс як взаємодію трьох структур: структуру мисленнєвих процесів мовця; мовної структури і структури мовленнєвої ситуації (відношень між мовцем та адресатом) [13, с. 13].

Як зазначає Г. Кук, письмові дискурси вирізняються вищим ступенем формалізованості та плановості, ніж усні [21, с. 183]. Письмовий дискурс повно реалізується у своєму інформаційному сліді – тексті.

Класифікація Р. Дж. Уотса текстову організацію дискурсу подає так: 1) культурний артефакт, що є продуктом діяльності великої кількості семіотичних систем, серед яких домінує мовна, й у ній генерується текст, а важливою другорядною

є графологічна/друкарська система цієї мови; 2) частина гри в комунікативну діяльність між як мінімум двома комунікативними партнерами, які не є фізично наявними водночас у комунікативній ситуації; 3) як мінімум два комунікативні акти за участю як мінімум двох комунікативних партнерів, один з яких (а саме акт читання) не є примітивним генеруванням реальних мовленнєвих актів; 4) набір мовленнєвих актів, генерований як ілокутивні акти з набором конвенціонально визначених ілокутивних сил; 5) реалізація набору екстралінгвістичних припущень, які роблять комунікативні партнери (індивідуальні набори припущень серед комунікативних партнерів можуть бути дуже схожими або відрізнятися; вони ніколи не бувають абсолютно ідентичними); 6) розвиток теми, який, залежно від довжини та типу тексту, складається з певної кількості текстових одиниць, що організуються в текстову структуру відповідно до правил компонентної побудови тексту (тип текстових одиниць та їх розміщення в структурі тексту характеризує комунікативний тип письмового тексту); 7) мовленнєві дії комунікативних партнерів, які мають ідіолектні варіанти лінгвістичної системи, вибраної для комунікації [29, с. 47–48].

Дослідниця В. Григор'єва пояснює термін «дискурс» безпосередньо в лінгвістичному значенні – як лінгвістичну одиницю спілкування, в якій відображено диференціальну розмаїтість картин світу, що містить: а) типізовані ситуації соціальної взаємодії; б) учасників соціальної взаємодії; в) соціальні норми й конвенції; г) культурологічні уявлення й форми [6, с. 11–12]. Таке тлумачення належить до широкого розуміння дискурсу.

Дискурс у лінгвістичних розвідках здебільшого зіставляється, ототожнюється з такими поняттями, як текст, мовлення, мова (вияв мови), висловлювання, процес, мовленнєва подія. Тому термін «дискурс» має багато застосувань, зокрема: 1) еквівалент поняття «мовлення», будь-яке конкретне висловлювання; 2) одиниця, що за розміром переважає фразу, висловлювання в глобальному розумінні, предмет дослідження граматики тексту, що вивчає послідовність окремих висловлень; 3) у теорії висловлювань (прагматиці) дискурсом називають вплив висловлювання на адресата, що передбачає суб'єктів і ситуацію (момент, місце) висловлювання; 4) за Е. Бенвеністом, дискурсом називається мовлення, властиве тим, хто говорить, на відміну від розповіді, що розгортається без експліцитного втручання суб'єкта. Дискурс визначено дослідником як процес застосування мовної системи, а текст – як результат цього процесу [2, с. 10].

Учена О. Селіванова в термінологічній енциклопедії з лінгвістики ґрунтовно з'ясовує походження й значення слова «дискурс». Дослідниця подає основні значення поняття: «дискурс»: 1) зв'язний текст у контексті численних супровідних фонових чинників – онтологічних, соціокультурних, психологічних тощо; текст, занурений у життя; 2) замкнена цілісна комунікативна ситуація (подія), складниками якої є комуніканти й текст як знаковий посередник, зумовлена різними чинниками, що опосередковують спілкування й розуміння (соціальними, культурними, етнічними тощо); 3) стиль, підмова мовного спілкування; 4) зразок мовної поведінки в певній соціальній сфері, що має певний набір змінних [12, с. 119]. Аналізуючи різні погляди на дискурс як на зв'язний текст, авторка окреслює провідні різновиди мовної поведінки в певній комунікативній ситуації.

Найпоширенішим у мовознавчих студіях є тлумачення дискурсу, запропоноване Т. ван Дейком: це – зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, історичними, соціокультурними, психологічними та іншими – чинниками. Дослідник підкреслює, що дискурс є комунікативною подією, в якій беруть участь мінімум два учасники – той, хто говорить, і той, хто слухає. Текст є статичним об'єктом, а дискурс – способом його актуалізації в певних ментальних і прагматичних умовах [23].

Дискурс, як і будь-яке складне наукове поняття, має властиві йому методологічні засади, сформовані в ученні про дискурс (з лат. *diskursus* – міркувати), розуміють як предмет вивчення комунікативної лінгвістики, оперуючи такими поняттями, як «аналіз дискурсу», «теорія дискурсу». Це вчення з опорою на загальнонаукові й лінгвістичні дослідницькі методики виробило такі методи та прийоми дослідження, що сприяли виокремленню дискурсу в окрему наукову (насамперед лінгвістичну) категорію. Теорія (аналіз) дискурсу ґрунтується на методологічних засадах, що сприяють системному викладу взаємозв'язку й взаємозумовленості понять, явищ, пов'язаних із педагогічним дискурсом – предметом дослідження.

У науці вибудована парадигма дискурсу як «сукупність пізнавальних принципів і прийомів відображення суспільної реальності, що визначають логіку організації знань і моделі теоретичного витлумачення мовленнєво-мисленнєвих явищ» [13, с. 23].

Учені переважно використовують такі методи дослідження: 1) прагматичний аналіз, що стосується стратегій і тактик, законів і правил

спілкування, аспектів взаємодії суб'єктів дискурсу (основи прагматичного аналізу закладено в роботах американських учених Джона Остіна, Джона Серля, Герберта Пола Грайса, Джефері Ліча); 2) семіотичний аналіз, що передбачає вивчення знакової природи комунікації; 3) структурний аналіз, що дає змогу досліджувати компоненти дискурсу, їх взаємозв'язки; 4) дискурс-аналіз, що застосовують з метою виявлення соціального, психічного, культурного контексту мовлення; 5) контент-аналіз, основою якого є встановлення елементарних одиниць та об'єктивні (кількісні) характеристики їх функціонування в межах дискурсу; 6) транзакційний аналіз як дослідження міжособистісних стосунків мовців; 7) аналіз мовленнєвих актів, спрямований на виявлення мовних фактів, характерних для кожного виду дискурсу [13, с. 23].

Дискурсивний аналіз як науковий напрям сформувався порівняно недавно. Безпосередні витоки теорії дискурсу й методів його аналізу, на думку Н. Арутюнової, варто шукати в дослідженнях, присвячених використанню мовних одиниць (німецька школа П. Вундерліха, П. Хартмана та ін.), соціолінгвістичному аспекті аналізу комунікації (американська школа Г. Закса й ін.), у психологічному моделюванні породження мовлення, в описі етнографії комунікації, в антропологічних дослідженнях [13, с. 137].

Постмодерністська філософія розглядає дискурс як когнітивне й мисленнєво-комунікативне утворення, що може бути адекватно інтерпретоване лише в аспекті нелінійної парадигми. В основу аналізу дискурсу покладено такі лінгвістичні чинники, як розмежування мови й мовлення, речення, висловлення (речення в мовленні), висловлювання (зв'язне мовлення, текст), потреба структурної лінгвістики вийти в наукових дослідженнях за межі речення, необхідність розмежування понять «текст» і «дискурс», визначення функцій складного синтаксичного цілого (надфразної єдності) в комунікативних процесах, здобутки когнітивної й комунікативної лінгвістики тощо.

Основні характеристики дискурсу виокремлює М. Стаббс: 1) у формальному стосунку – це одиниця мови, що перевищує за обсягом речення; 2) у плані змісту дискурс пов'язаний із використанням мови в соціальному контексті; 3) за своєю організацією дискурс є інтерактивним, тобто діалогічним [27].

Дослідник М. Макаров розуміє дискурс не як примітивний набір ізольованих одиниць мовної

структури, «більших за речення», а як цілісну сукупність функціонально організованих, контекстуалізованих одиниць уживання мови [9]. Таке розуміння дискурсу перегукується з підходами, зазначеними вище.

У контексті мовознавчих досліджень дискурс розглядається як лінгвістичний складник комунікації, як мова (усна й письмова), занурена в комунікативний контекст [7].

Дискурс – це не тільки текст, а й певна система, тому згодом «дискурс» повністю витісняє термін «функціональний стиль» [15, с. 72–86].

На думку Е. Бенвеніста [2], важливою рисою дискурсу в широкому значенні є співвіднесення його з учасниками мовленнєвого акту, а саме з тим, хто говорить, і тим, хто слухає (адресантом та адресатом), а також із комунікативним наміром адресанта певним чином вплинути на слухача.

Як зауважує Н. Арутюнова, дискурс – це мова, занурена в життя. Тому поняття «дискурс», на відміну від терміна «текст», не застосовують до стародавніх та інших текстів, зв'язки яких із живою дійсністю не відновлюються безпосередньо. Поняття дискурсу пов'язане з поняттям тексту як процесу між учасниками комунікативної події. Поняття тексту пов'язане з відрізком мови як продуктом комунікації [1, с. 210].

Висновки і пропозиції. Отже, у процесі аналізу низки історичних джерел і досліджень у галузі лінгвістики з'ясовано, що існують три підходи до поняття «дискурс»: з позицій формально чи структурно орієнтованої лінгвістики; з погляду зумовленості аналізу функцій дискурсу вивченням функцій мови в широкому соціокультурному контексті; з розуміння дискурсу як висловлювання. Як свідчить наукова дискусія навколо поняття «дискурс», це – багаторівнева, полідисциплінарна одиниця. Вона застосовується в контексті лінгвістики, літературознавства, філософії, психолінгвістики, психології, прагматики, риторики, соціології, педагогіки, етики, лінгводидактики тощо. Загалом у площині мовознавчих досліджень категорія «дискурс» залишається розмитою й неоднозначною, співвідносячись у лінгвістиці з поняттями «текст» і «мовлення». Це вчення з опертям на загальнонаукові й лінгвістичні дослідницькі методики виробило такі методи та прийоми дослідження, що сприяли виокремленню дискурсу в окрему наукову (насамперед лінгвістичну) категорію. Теорія (аналіз) дискурсу ґрунтується на методологічних засадах, що сприяють системному викладу взаємозв'язку й взаємозумовленості понять, явищ тощо.

Список літератури:

1. Арутюнова Н. Д. Дискурс. *Лингвистический энциклопедический словарь* / гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва, 1990. 136 с.
2. Бенвенист Э. *Общая лингвистика*. Москва, 2002. 448 с.
3. Борботько В. Г. Принципы формирования дискурса: от психолингвистики к лингвосинергетике. 4-е изд. Москва: Либроком, 2011. 288 с.
4. Бузаров В. В. К вопросу о термине «дискурс». *Горизонты гуманитарного знания*: сб. научн. тр. ПГЛУ. Пятигорск, 1999. 314 с.
5. Вецкур Т. А. Текст та дискурс: проблеми диференціації. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*: зб. праць та доповідей Всеукраїнської наукової конференції, 12–13 травня 2005 р. Хмельницький, 2005. С. 73.
6. Григорьева В. С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагматический и когнитивный аспекты: монография. Тамбов: Изд-во Тамб. гос. тех. ун-та, 2007. 288 с.
7. Колісник Ю. Текст і дискурс: проблеми дефініцій. URL: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/6988/1/25.pdf>.
8. Кусько К. Я. Дискурс іноземномовної комунікації. Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. 494 с.
9. Макаров М. Л. Основы теории дискурса. Москва: Гнозис, 2003. 280 с.
10. Мартинюк А. П. Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. 196 с.
11. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя: Прем'єр, 2008. 332 с.
12. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термін. енцикл. Київ – Полтава: Довкілля, 2006. 716 с.
13. Серажим К. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність на матеріалах суч. газетн. публіцистики: монографія. Київ, 2002. 392 с.
14. Серио П. Как читают тексты во Франции. Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса. Москва, 1999. С. 14–53.
15. Толпыгина О. А. Дискурс и дискурс-анализ в политической науке. *Политическая наука*. Москва, 2002. № 3. С. 72–86.
16. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. Санкт-Петербург: А-сэд, 1994. 407 с.
17. Шевченко І. С. Когнітивно-комунікативна парадигма і аналіз дискурсу. *Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен*. Харків, 2005. С. 9–20.
18. Beaugrande R. de (1993). *Discourse Analysis and Literary Theory: Closing the Gap*. URL: <http://jaconlinejournal.com/archives/vol13.2/debeaugrande-robert.pdf>.
19. Brown G., Yule G. (1996). *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press. 288 p.
20. Chafe W. *Discourse (1994). Consciousness and Time: The Flow and Displacement of University of Chicago Press. Language Arts Disciplines*. Oct. 15. 327 p.
21. Cook G. (1994). *Discourse and literature*. Oxford: Oxford Univ. Press, 1994. 286 p.
22. Crystal D. (1991). *A dictionary of linguistics and phonetics*. Oxford: Blackwell Publishers. 389 p.
23. Dijk van T. A. (1998). *Principles of Critical Discourse Analysis The sociolinguistic Reader. Gender and Discourse*. Vol. 2. P. 367–393.
24. Dressler W. U. (1981). *Einführung in die Textlinguistik. Tübingen*. XIII. 290 p.
25. Harris Z. S. (1952). *Discourse analysis. Language*. Vol. 28. № 1. P. 1–30.
26. Sinclair J., Coulthard R. (1992). *Towards an analysis of Discourse: The English used by Teachers and Pupils*. London; New York. P. 79–88.
27. Stubbs M. (1986). *Educational linguistics*. Oxford. 186 p.
28. Stenstrom A. B. (1994). *An Introduction to Spoken Interaction*. London, New York: Longman. 288 p.
29. Watts R. J. (1981). *The pragmalinguistic analysis of narrative texts: narrative cooperation in Charles Dickens's "Hard Times"*. Tübingen: Narr. 239 p.

ЛІНГВОІСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ДЕФИНИЦИИ ДИСКУРСА

В статье проанализированы общеполитические и лингвистические подходы к определению понятия «дискурс». Освещена научная дискуссия относительно категории дискурса. Раскрыт лингвоисторический аспект дискурса, выяснены истоки теории дискурса. Определены методы дискурсивного анализа как научного направления. Охарактеризован дискурс как когнитивное и мыслительно-коммуникативное образование. Подчеркивается, что дискурс – это многоуровневая, полидисциплинарная единица,

применяемая в контексте лингвистики, литературоведения, философии, психолингвистики, психологии, прагматики, риторики, социологии, педагогики, этики, лингводидактики и др.

Ключевые слова: *вербальная коммуникация, дискурс, дискурсивный анализ, исторический аспект, лингвистика, речи, текст.*

THE LINGO-HISTORICAL ASPECTS OF DEFINITION OF THE DISCUSSION

The article is devoted to the analysis of general philosophical and linguistic approaches to the definition of the concept of “discourse”. A scientific discussion on the category of discourse is presented. The lingua-historical aspect of the definition of discourse is discovered, the origins of the theory of discourse are clarified. The methods of discursive analysis as a scientific direction are outlined. The characteristic of discourse as cognitive and thought-communicative education is given. It is emphasized that discourse is a multilevel poly-disciplinary unit used in the context of linguistics, literary criticism, philosophy, psycholinguistics, psychology, pragmatics, rhetoric, sociology, pedagogy, ethics, linguistics, etc.

Key words: *verbal communication, discourse, discursive analysis, historical aspect, linguistics, speech, text.*